पञ्चमः पाठः
अभ्यासवशगं मनः

सङ्गीता – अमूल्यः एषः पुस्तकानां सङ्ग्रहः।

रविः – सङ्गीते! अयम् अस्माकं विद्यालयस्य पुस्तकालयः।

सङ्गीता – अहो! अत्र तु ग्रन्थचक्रिका अपि अस्ति।

रविः – आम्! अस्यां ग्रन्थचक्रिकायाम् अनेके संस्कृतग्रन्थाः स्थापिताः।

सङ्गीता – (पठित्वा) वेदाः, उपनिषदः, रामायणम्, महाभारतम्, पुराणानि। कथम्! अत्र गीता तु न दृश्यते?

रविः – अयि! गीता तु महाभारतस्य एव अंशः।

सङ्गीता – महाभारते तु कौरवपाण्डवानां युद्धं वर्णितम्।

रविः – मुग्धे! किं न जानासि तस्मिन् एव युद्धकाले श्रीकृष्णः मोहग्रस्तम् अर्जुनं यत् उपादिशत् तदेव गीतायां निबद्धम्।

सङ्गीता – आम्, स्मरामि। परं कस्तावत् उपदेशः?

रविः – तस्य उपदेशस्यैव एकम् अंशम् अद्य वयं पठामः किल। शीर्षकस्तु – 'अभ्यासवशगं मनः'

सङ्गीता – कोऽर्थः अस्य शीर्षकस्य?

रविः – मनः चञ्चलं परम् अभ्यासेन वशं गच्छति।

पञ्चमः पाठः

अभ्यासवशगं मनः

अर्जुन उवाच

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजित॥ 1॥

श्रीभगवानुवाच

काम एषः क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्॥ 2॥
शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात्।
कामक्रोधोद्भवं वेगं सः युक्तः स सुखी नरः॥ 3॥
ध्यायतः विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।
सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते॥ 4॥
क्रोधाद्भवति संमोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥ 5॥
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ!
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम्॥ 6॥

अर्जुन उवाच

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्॥ 7॥

श्रीभगवानुवाच

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥ 8॥

शब्दार्थाः

अनिच्छन् (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [न इच्छन्, नञ् त०पु०(इष्+शतृ)]	न वाञ्छन्	न चाहते हुए भी	not desiring.
अर्जुनः (सं०) (पु०प्र०ए०व०)	शुद्धेन अन्तःकरणेन युक्तः, श्वेतः, देदीप्यमानः, उज्ज्वलः, शुद्ध - अन्तः-करणयुक्तः। (पर्यायाः- कौन्तेयः, पार्थः, धनञ्जयः, भारतः, परन्तपः, पाण्डवः, सव्यसाची, किरीटी, गुडाकेशः)	सफेद, चमकीला, उज्ज्वल,	having pure and pious heart; white, clear bright.
एनम् (सर्व०) (पु०द्वि०ए०व०) [एतत् शब्दस्य अन्वादेशे एनत् भवति, वाक्यस्य आदौ एतत् न प्रयुज्यते]	एतम्	इसको	(know) it.
कृष्णः (सं०) (पु०प्र०ए०व०) [कृष्+न]	आकर्षकः, श्यामवर्णः (पर्यायाः- गोविन्दः, केशवः, माधवः, कमलपत्राक्षः, मधुसूदनः, यादवः, वार्ष्णेयः, हृषीकेशः, योगेश्वरः)	भगवान् कृष्ण, काला, आकर्षित करने वाला	Lord Krishna, black, attractive.
कौन्तेय (सं०) (पु०सम्बो०ए०व०) [कुन्ती+ढक् (एय), कुन्त्याः अपत्यम् पुमान्]	कुन्तीपुत्रः, अर्जुनः	कुन्ती का पुत्र (अर्जुन)	son of Kunti - Arjuna.
दुर्निग्रहम् (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [दुःखेन निग्रहः यस्य तत्, ब०व्री०]	यस्य वशीकरणं कठिनम्	जिसको वश में करना कठिन है	that which is controlled with difficulty.
दुष्करम् (वि०) (नपुं०प्र०ए०व०) [दुस्+कृ+अच्]	काठिन्येन कर्तुं सम्भवम्	कठिन	difficult to do.
ध्यायतः (वि०) (पु०ष०ए०व०) [ध्यै+शतृ]	चिन्तनपरस्य	चिन्तन (ध्यान) करने वाले का	of the person who meditates.
निग्रहम् (सं०) (पु०द्वि०ए०व०) [नि+ग्रह+अप्]	वशीकरणम्	वश में करने को	control.
नियोजितः (क्रि०) (पु०प्र०ए०व०) [नि+युज्+णिच्+क्त]	(कार्यं कर्तुम्) प्रेरितः	(काम में) लगाया हुआ	set to work.

पुंसः (सं०-पुम्स्) (पु०ष०ए०व०) [प्रथमा - पुमान् पुमांसौ पुमांसः]	मानवस्य	पुरुष का, मनुष्य का	of the man.
पूरुषः (सं०) (पु०प्र०ए०व०)	पुरुषः, मानवः	पुरुष, मनुष्य	man, person.
प्रजहि (क्रि०) (म०पु०ए०व०) [प्र+हन्+लो०]	परित्यज, दमय	छोड़ दो, दमन करो	evade, abstain.
प्रणश्यति (क्रि०) (प्र०पु०ए०व०) [प्र+नश्+लट्]	नाशम् उपैति	नष्ट हो जाता है	vanishes, disappears.
प्रमाथि (वि०) (नपुं०प्र०ए०व०)	प्रमथनशीलम्, शरीरस्य इन्द्रियाणां वा च उद्वेगकारकम्	मथनेवाला, शरीर और इन्द्रियों को उद्विग्न करने वाला	which causes physical or sensory turmoil.
प्रयुक्तः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [प्र+युज्+क्त]	प्रेरितः	प्रेरित	provoked.
प्राक् (अव्य०) ['प्राक्' इति पदस्य योगे पञ्चमीविभक्तिः प्रयुज्यते यथा सूर्योदयात् प्राक्]	पूर्वम्	पहले	before.
भरतर्षभ (सं०) (पु०सम्बो०ए०व०) [भरतेषु ऋषभः, स०त०पु०]	भरतवंशे श्रेष्ठ!	हे अर्जुन!, भरतवंश में श्रेष्ठ	O superior most in Bharat dynasty.
महापाप्मा (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [महान् पाप्मा यस्य सः, ब०व्री०]	पापशीलः (मूलशब्दः पाप्मन् अस्य रूपाणि आत्मन्वत् भवन्ति)	पापी	sinner.
महाबाहो (वि०) (पु०सम्बो०ए०व०) [महान्तौ बाहू यस्य, ब०व्री०]	हे विशालभुज!	हे विशाल भुजाओं वाले	O long armed one.
महाभुज (वि०) (पु०सम्बो०ए०व०) [महान्तौ भुजौ यस्य, ब०व्री०]	हे महाबाहो!	हे विशाल भुजाओं वाले	O long armed one.
महाशनः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [महत् अशनं (भोजनम्) यस्य सः, ब०व्री०]	बहुभोजी	बहुत खाने वाला	verocious eater.
युक्तः (वि०) (पु०प्र०ए०व०)	भक्तिमान्	योगी	a disciplined sage
रजोगुणसमुद्भवः [रजोगुणात् समुद्भवः यस्य सः, ब०व्री० (सम्+उद्+भू+अप्]	रजोगुणात् उत्पन्नः	रजोगुण से जिस का जन्म होता है	born of passion (Rajoguna).

वार्ष्णेय (सं०) (पु०सम्बो०ए०व०) [वृष्णि+ढक् (एय) वृष्णेः अपत्यं पुमान् इति वार्ष्णेय]	हे वृष्णिवंशोद्भव, हे वृष्णिकुलप्रसूत!	वृष्टि नाम वंश में उत्पन्न होने वाले, श्रीकृष्ण	descendant of 'Vrishni' family Lord Krishna.
विद्धि (क्रि०) (लो०म०पु०ए०व०)	जानीहि	जानो, समझो	know, understand.
शरीरविमोक्षणात् (सं०) (नपुं०पं०ए०व०) [शरीरस्य विमोक्षणं तस्मात्, ष०त०पु० (विमोक्षणम्=वि+मोक्ष्+ल्युट्]	देहत्यागात्	शरीर त्याग से	before discarding the physical body.
संमोहः (सं०) (पु०प्र०ए०व०) [सम्+मुह+अच्]	उद्विग्नता	किंकर्तव्यविमूढता	infatuation.
सङ्गः (सं०) (पु०प्र०ए०व०) [सञ्ज्+अच्]	आसक्तिः	लगाव	attachment.
स्मृतिविभ्रमः (सं०)(पु०प्र०ए०व०) [स्मृतेः विभ्रमः, ष०त०पु०]	स्मरणशक्तेः ह्रासः	स्मरण शक्ति का हास	loss of memory.

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

प्रयुक्तोऽयम्	=	प्रयुक्तः+अयम्	अनिच्छन्नपि	=	अनिच्छन्+अपि
बलादिव	=	बलात्+इव	विद्ध्येनम्	=	विद्धि+एनम्
शक्नोतीहैव	=	शक्नोति+इह+एव	कामक्रोधोद्भवम्	=	कामक्रोध+उद्भवम्
सङ्गस्तेषूपजायते	=	सङ्गः+तेषु+उपजायते	क्रोधोऽभिजायते	=	क्रोधः+अभिजायते
क्रोधाद्भवति	=	क्रोधात्+भवति	ह्येनम्	=	हि+एनम्
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ	=	तस्मात्+त्वम्+इन्द्रियाणि+आदौ	वायोरिव	=	वायोः+इव
स सुखी	=	सः+सुखी	काम एषः	=	कामः+एषः

सन्धिकार्यम्

यः+सोढुम्	=	यस्सोढुम्	ध्यायतः+विषयान्	=	ध्यायतो विषयान्

संयोगः

एनमिह	=	एनम्+इह	त्वमिन्द्रियाणि	=	त्वम्+इन्द्रियाणि

अभ्यासः

1. **अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तरम् एकपदेन लिखत-**

(क) 'वार्ष्णेय' इति सम्बोधनं कस्मै प्रयुक्तम्?

....

(ख) 'न इच्छन् अपि' इत्यस्य स्थाने किं पदं श्लोके प्रयुक्तम्?

....

(ग) कामः कस्मात् गुणात् सम्भवति?

....

(घ) 'ध्यायतः' पदं कस्य पदस्य विशेषणम्?

....

(ङ) कानि वशे कृत्वा नरः कामं नाशयितुं शक्नोति?

....

(च) कः ज्ञानविज्ञाननाशकः?

....

(छ) मनः वशीकर्तुं किं कर्तव्यम्?

....

(ज) केषु आसक्तिः न कर्तव्या?

....

2. **पूर्णवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत -**

(क) कः नरः सुखी भवति?

....

(ख) क्रोधः कस्मात् जायते?

....

(ग) सम्मोहात् किं भवति?

....

(घ) कस्य निग्रहम् अर्जुनः वायोरिव सुदुष्करं मन्यते?

....

(ङ) चञ्चलं मनः कथं गृह्यते?

....

(च) पाठे 'वार्ष्णेय' इति पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

....

3. स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

(क) मनुष्यः **कामेन** प्रयुक्तः एव पापस्य आचरणं करोति। ....

(ख) कामः एव **क्रोधं** जनयति। ....

(ग) काम एव **अस्माकं** शत्रुः। ....

(घ) यः क्रोधस्य वेगं जीवने सहते स **सुखी** नरः। ....

(ङ) **विषयाणाम्** उपभोगेन तेषु आसक्तिः जायते। ....

(च) **मनसः** निग्रहः वायोः इव कठिनः। ....

(छ) **कामः** ज्ञानस्य विज्ञानस्य च नाशं करोति। ....

(ज) कामस्य नाशाय **इन्द्रियाणि** वशे करणीयानि। ....

4. अधोलिखितान् प्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत –

(क) 'अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः।' अत्र किं क्रियापदं प्रयुक्तम्?

(ख) 'शरीरविमोक्षणात् प्राक् यः सोढुं शक्नोति।' अत्र 'पूर्वम्' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

(ग) 'चञ्चलं हि मनः कृष्ण!' अत्र किं विशेष्यपदम्?

(घ) 'सः युक्तः सः सुखी नरः' अस्मिन् वाक्ये 'योगी' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

(ङ) 'तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्' अत्र सुकरम् इति पदस्य कि विलोमपदं प्रयुक्तम्?

(च) 'मनो दुर्निग्रहं कृष्ण!' अत्र किं विशेषणपदम् अस्ति?

5. विशेषणविशेष्यपदानाम् उचितं मेलनं कुरुत –

(अ)	(ब)	उत्तराणि
(क) सुखी	(i) क्रोधः	....
(ख) चञ्चलम्	(ii) वेगम्	....

(ग) रजोगुणसमुद्भवः (iii) निग्रहम् ....

(घ) कामक्रोधोद्भवम् (iv) नरः ....

(ङ) सुदुष्करम् (v) मनः ....

6. श्लोकात् समुचितं पदं विचित्य अन्वये रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) यः शरीरविमोक्षणात् .... कामक्रोधोद्भवम् .... इह एव .... शक्नोति स .... युक्तः स सुखी (भवति)।

(ख) .... ध्यायतः पुंसः तेषु .... उपजायते। सङ्गात् .... सञ्जायते। .... क्रोधः अभिजायते।

(ग) कृष्ण! मनः हि .... , बलवद्दृढम् ....। अहम् तस्य निग्रहम् .... इव दुष्करम्....................।

(घ) ....! तस्मात् त्वम् आदौ ....! नियम्य .... एनम् पाप्मानम् हि ....।

(ङ) ....! असंशयम् .... दुर्निग्रहम् चलम् कौन्तेय!, (एतत्) तु .... वैराग्येण च ....।

7. रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारम् उचितम् अर्थं चित्वा लिखत –

(क) "चञ्चलं हि मनः कृष्ण! <u>प्रमाथि</u> बलवद्दृढम्।"

(i) मथनशीलम् (ii) चिन्तनशीलम् (iii) गुणवत्

(ख) "ध्यायतः विषयान् <u>पुंसः</u> सङ्गस्तेषूपजायते।"

(i) मित्रस्य (ii) पुरुषस्य (iii) शिक्षकस्य

(ग) तस्मात् त्वम् <u>आदौ</u> इन्द्रियाणि नियम्य पाप्मानं प्रजहि।

(i) सर्वप्रथमम् (ii) रात्रौ (iii) यदा कदा

(घ) अभ्यासेन तु <u>कौन्तेय</u> वैराग्येण च गृह्यते।

(i) भीमः (ii) अर्जुन (iii) नकुल

(ङ) क्रोधाद् भवति <u>सम्मोहः</u>।

(i) उद्विग्नता (ii) निर्धनता (iii) व्याकुलता

8. रेखाङ्कितपदानां समस्तपदं विग्रहं वा लिखत –

(क) <u>अनिच्छन्</u> अपि वार्ष्णेय! बलादिव नियोजितः।

(ख) एषः क्रोधः <u>रजोगुणात् समुद्भवः</u> अस्ति।

(ग) शरीरस्य विमोक्षणात् प्राक् यः क्रोधस्य वेगं सोढुं शक्नोति।

(घ) असंशयं महाबाहो! मनो दुर्निग्रहं चलम्।

(ङ) मनो दुःखेन निग्रहं चलम्।

9. मञ्जूषायाः विचित्य अधोलिखित-क्रियापदानाम् अर्थान् लिखत –

अर्हति, जानीहि, करोति, उद्भवति, अवगच्छामि, विनाशय, वशीक्रियते, विनश्यति

(क) विद्धि ....।

(ख) मन्ये ....।

(ग) शक्नोति ....।

(घ) गृह्यते ....।

(ङ) प्रणश्यति ....।

(च) चरति ....।

(छ) सञ्जायते ....।

(ज) प्रजहि ....।

10. अशुद्धं कथनं (✘) इति चिह्नेन दर्शयत–

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते।

(क) भोः अर्जुन! इदं मनः चञ्चलं, दुःखेन निग्रहीतुं शक्यम्।

(ख) चञ्चलमपि मनः सततम् अभ्यासेन वशीकर्तुं शक्यते। या क्रिया पुनः पुनः क्रियते सः अभ्यासः कथ्यते। मनसः वशीकरणाय निरन्तरं या साधना क्रियते सः अभ्यासः एव।

(ग) सांसारिकभोगाः नश्वराः अतः एतेषां पुनः पुनः चिन्तनेन तेषु विरक्तिः जायते। एषा विरक्तिः (वैराग्यम्) एव मनः वशीकर्तुं शक्नोति।

(घ) हे कुन्तीपुत्र! सततं अभ्यासेन सांसारिकभोगान् प्रति वैराग्येण च मनः वशं गच्छति।

11. अस्मिन् वृक्षे कानिचित् त्याज्यानि कानिचित् च फलानि ग्राह्याणि। ग्राह्याणां फलानां नामानि अधः लिखत –

....

....

....

....

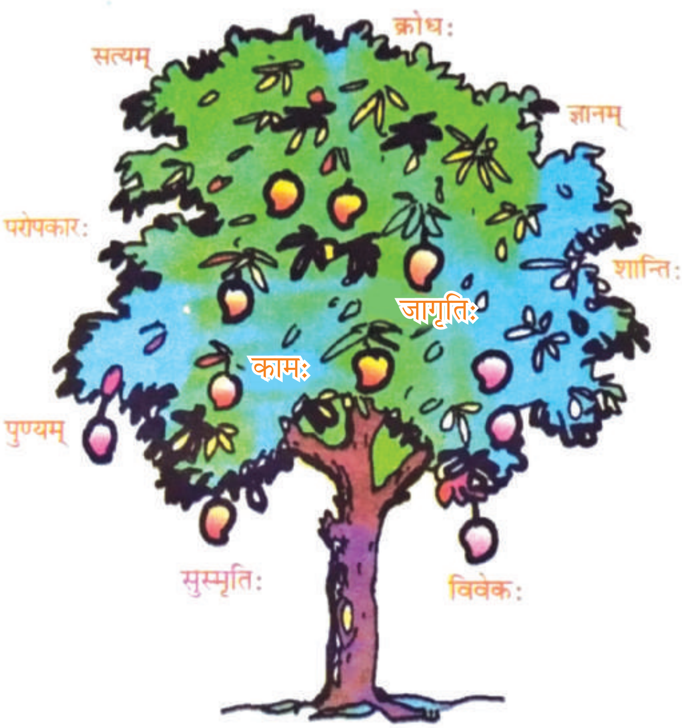

अन्वयः

1. वार्ष्णेय! अथ केन प्रयुक्तः अयम् पूरुषः अनिच्छन् अपि बलात् नियोजितः इव पापम् चरति।
2. रजोगुणसमुद्भवः एषः कामः एषः क्रोधः महाशनाः महापाप्मा। एनम् इह वैरिणम् विद्धि।
3. यः शरीरविमोक्षणात् प्राक् कामक्रोधोद्भवम् वेगम् इह एव सोढुम् शक्नोति सः नरः युक्तः सः सुखी (भवति)।
4. विषयान् ध्यायतः पुंसः तेषु सङ्गः उपजायते। सङ्गात् कामः सञ्जायते। कामात् क्रोधः अभिजायते।
5. क्रोधात् सम्मोहः, सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः, स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः, बुद्धिनाशात् प्रणश्यति।
6. भरतर्षभ! तस्मात् त्वम् आदौ इन्द्रियाणि नियम्य ज्ञानविज्ञाननाशनम् एनम् पाप्मानम् हि प्रजहि।
7. कृष्ण! मनः हि चञ्चलम् प्रमाथि बलवद् दृढम्। अहम् तस्य निग्रहम् वायोः इव दुष्करम् मन्ये।
8. महाबाहो! असंशयम् मनः दुर्निग्रहम् चलम्, कौन्तेय! (एतत्) तु अभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते।

योग्यताविस्तारः

(क) ग्रन्थपरिचयः

श्रीमद्भगवद्गीता नाम ग्रन्थः महाभारतस्य भीष्मपर्वणः एव अंशः। अस्मिन् ग्रन्थे अष्टादश-अध्यायाः सप्तशतं च श्लोकाः सन्ति। अस्य उपदेशाः सार्वकालिकाः सार्वभौमिकाः च । संसारस्य प्रायः सर्वासु भाषासु अस्य अनुवादाः रूपान्तराणि च लभ्यन्ते।

(ख) भावविस्तारः

I. गीतायाः महत्त्वम् एभिः श्लोकैः ज्ञायते

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिः सृता॥ 1॥
सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत्॥ 2॥
मल-निर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिने दिने।
सकृद् गीतामृतस्नानं संसारमलनाशनम्॥ 3॥

II. गीतायां गुणानां त्रिधा विभागः कृतः

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्॥

गुणाः त्रयः – 1. सत्त्वम् 2. रजः 3. तमः।

1. **सत्त्वगुणः** तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकम् अनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ॥

सात्विकः
- आहाराः — आयुः-सत्त्व-बल-आरोग्य-प्रीतिविवर्धनाः।
- यज्ञः — अफलार्थिभिः विधिपूर्वकं क्रियते।
- तपः — शरीरं तपः, वाङ्मयं तपः, मानसं तपः।
- दानम् — देशकाल-पत्रानुसारं सुपात्राय दीयते।
- बुद्धिः — यम-यिम-श्रद्धा-भक्तिमयी।

2. **रजोगुणः** रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम्॥

राजसिकः
- आहाराः — कटु-आम्ल-लवण-तीक्ष्ण-रूक्ष-विदाहिनः।
- यज्ञः — यत् फलम् उद्दिश्य दम्भार्थं क्रियते।
- तपः — सत्कारमानपूजार्थं दम्भेन क्रियते।
- दानम् — प्रत्युपकारार्थम् फलेच्छया दीयते।
- बुद्धिः — धर्मम् अधर्मं, कार्यम् अकार्यं सम्यक् न जानाति।

3. **तमोगुणः** तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत॥

तामसी	आहाराः	उच्छिष्टाः, पर्युषिताः, अमेध्याः, गतरसाः।
	यज्ञः	मन्त्रहीनः, अन्न-दान-हीनः, अदक्षिणः।
	तपः	परेषां विनाशाय।
	दानम्	अदेशकाले अपात्रेभ्यः।
	बुद्धिः	प्रमाद-मूढता-आलस्य-मोह-अज्ञानमयी।

III. उपर्युक्तगुणविश्लेषणं पठित्वा अधोलिखितान् प्रश्नान् (✔) चिह्नेन चिह्नीकुरुत-

1. केन प्रवृत्तः नरः पुण्यम् आचरति ?
   (क) रजोगुणेन
   (ख) तमोगुणेन
   (ग) सत्त्वगुणेन

2. कीदृशः आहारः सात्त्विकः ?
   (क) कटु-तीक्ष्ण-रूक्ष-विदाही
   (ख) आयुः-सत्त्व-बल-प्रीतिवर्धकः
   (ग) उच्छिष्टः, अमेध्यः, पर्युषितः

3. कीदृशी बुद्धिः सत्विकी ?
   (क) ज्ञान-भक्ति-श्रद्धामयी
   (ख) प्रमाद-मूढता-आलस्यमयी
   (ग) लोभ-मोह-क्रोधमयी

4. किं वाङ्मयं तपः उच्यते ?
   (क) यत् सत्कारमानपूजार्थं क्रियते।
   (ख) यत् परेषां विनाशाय क्रियते।
   (ग) यत् अनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं च।

5. किं सात्त्विकं दानं कथ्यते ?
   (क) यत् फलेच्छया दीयते।
   (ख) यत् देश-काल-पात्रानुसारं दीयते।
   (ग) यत् अदेशकाले अपात्रेभ्यः दीयते।

6. कीदृशी वाणी सात्त्विकी ?
   (क) सत्य-माधुर्य-निष्ठामयी
   (ख) परनिन्दा-असत्यमयी
   (ग) क्रूर-अपशब्दयुता

(ग) समानार्थकसूक्तयः

1. इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः।
2. मनः एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
3. सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी।
4. त्रिविधं नाशनमात्मनः- कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्।
5. जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम्।

भाषाविस्तारः

(क) 'एय' (ढक्) प्रत्ययः अपत्यार्थे प्रयुज्यते। यथा विनतायाः पुत्रः वैनतेयः (गरुडः)

'एय' प्रत्यययोगेन शब्दानां निर्माणं पश्यत

यथा-

1.	गङ्गायाः पुत्रः	=	गाङ्गेयः
2.	कुन्त्याः पुत्रः	=	कौन्तेयः
3.	वृष्णेः अपत्यं पुमान्	=	वार्ष्णेयः
4.	भगिन्याः पुत्रः	=	भागिनेयः
5.	राधायाः पुत्रः	=	राधेयः

(ख) 'मनः' पदे मूलशब्दः, 'मनस्' इति वर्तते।

'मनस्'- 'पयस्'- 'तपस्'-शब्दाः नपुंसकलिङ्गाः सन्ति। मनसः विशेषणपदानि अपि नपुंसकलिङ्गे सन्ति।

यथा - चञ्चलं मनः

दृढं मनः

दुर्निग्रहं मनः

'मनस्' (मन) नपुंसकलिङ्गे

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	मनः	मनसी	मनांसि
द्वितीया	मनः	मनसी	मनांसि
तृतीया	मनसा	मनोभ्याम्	मनोभिः
चतुर्थी	मनसे	मनोभ्याम्	मनोभ्यः
पञ्चमी	मनसः	मनोभ्याम्	मनोभ्यः
षष्ठी	मनसः	मनसोः	मनसाम्
सप्तमी	मनसि	मनसोः	मनस्सु
सम्बोधन	हे मन!	हे मनसी!	हे मनांसि!

अनुरूपशब्दाः – पयस् (जल), तपस् (तपस्या), तमस् (अन्धकार), वचस् (वचन), सरस् (तालाब), यशस् (यश), नभस् (आकाश), रजस् (धूलि)।

(ग) कोष्ठकप्रदत्तधातुभिः सह 'तुमुन्' प्रत्ययं योजयित्वा निर्मित-पदानि ध्यानेन पश्यत अवगच्छत च।

'शक्' धातोः पूर्वं 'तुमुन्' प्रत्ययस्य प्रयोगः द्रष्टव्यः

यथा- (i) क्रोधी गुरुजनोपदेशं श्रोतुं न शक्नोति।

(ii) देशभक्ताः एव राष्ट्रं सेवितुं शक्नुवन्ति।

1. संयमी क्रोधोद्वेगं **सोढुं** शक्नोति (सह्)
2. अहम् अभ्यासेन मनः **रोद्धुं** शक्नोमि (रुध्)
3. कामेन वशीभूतः नरः पापं **चरितुं** शक्नोति (चर्)
4. इन्द्रियाणां निग्रहेण नरः कामं **हन्तुं** शक्नोति (हन्)
5. इन्द्रियनिग्रहस्य अभ्यासेन जनाः मनः वशी **कर्तुं** शक्नुवन्ति (कृ)
6. बुद्धेः नाशः नरं **नाशयितुं** शक्नोति (नाशय्)

प्रहेलिका

केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः।
रुदन्ति कौरवाः सर्वे हा केशव हा केशव॥

एहि हसाम

वैद्यः – भवतः कर्णयोः चिकित्सा मया अतीव सम्यक्तया कृता अस्ति। इदानीं भवान् सम्यक् रूपेण श्रोतुं शक्नोति, अत्र न कापि समस्या।

रोगी – वैद्यमहोदय! भवान् माम् उद्दिश्य इदानीं किमपि उक्तवान् किम्?